

Ж.В. Удовенко, канд. юрид. наук, професор кафедри
Х.Г. Янкова, здобувач

НДІ підготовки слідчих і криміналістів
Національної академії внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ЖІНКАМИ

У статті досліджено потреби використання спеціальних знань у процесі розслідування злочинів, скоєних жінками. Здійснено аналіз особливостей призначення судово-психологічної та судово-психіатричної експертиз.

Використання спеціальних знань як сукупності сучасних знань і практичних навичок в галузі науки (крім правової), техніки, мистецтва і ремесла, отриманих у результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду і застосованих з метою розслідування і попередження злочинів [2, с. 161] — процес, до якого залучені різноманітні суб'єкти діяльності. Загальні кримінально-процесуальні й криміналістичні питання застосування спеціальних знань докладно розглянуті в літературі (П.Д. Біленчук, Ю.П. Дубягина, А.В. Кудрявцева, В.К. Лисиченко, В.А. Михайлов, Е.Р. Росинська, С.М. Стахівський, Л.Д. Удалова та ін.).

У новому КПК України змін зазнали підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб як джерела доказу, що надає сторонам кримінального провадження значно ширших можливостей застосування у доказуванні інституту судової експертизи. Тепер експерта може залучати як сторона обвинувачення, так і сторона захисту.

Існують різні форми застосування спеціальних знань при розслідуванні злочинів, у тому числі й вчинених жінками, а саме: а) безпосередньо слідчим і судом (суддею), які здійснюють відповідно розслідування й розгляд кримінальної справи; б) залучення фахівців для участі в слідчих (розшукових) діях; в) проведення ревізії; г) призначення експертизи; д) одержання довідок і консультації в обізнаних осіб [3, с. 398].

У ході розслідування спеціальні знання можуть застосовуватися як у процесуальних, так і непроцесуальних формах. Вибір тієї або іншої форми використання спеціальних знань визначається тактичними міркуваннями. Але при цьому слід обов'язково враховувати істотність встановлюваного факту. Так, якщо встановлюваний з використанням спеціальних знань факт має доказовий характер, тобто може бути ви-

користаний як аргумент у процесі наступного доказування, як засіб підтвердження або виключення висунутих при розслідуванні версій, то необхідно в обов'язковому порядку проводити експертизу. Аналіз слідчої й судової практики показав, що при розслідуванні злочинів, вчинених жінками (особливо проти особи), найбільше часто призначалися судово-медична, судово-психологічна та судово-психіатрична експертиза.

Мотиви багатьох діянь, вчинених жінками, визначаються особливостями жіночої психіки, у першу чергу емоційно-вольовою сферою й особистісними рисами. Протягом же короткого часу безпосереднього спілкування з підозрюваною слідчому (який не є фахівцем в галузі психології) досить важко буває визначити не тільки основні психічні якості особи жінки, але й адекватно оцінити її ситуативні емоційні стани для того, щоб враховувати їх при визначенні кваліфікуючих ознак, пом'якшуючих обставин, при проведенні конкретних слідчих (розшукових) дій.

В зв'язку з вище викладеним, є необхідним призначення судово-психологічної експертизи у справах з розслідування злочинів, вчинених жінками. Причому призначення даного виду експертизи необхідно на першочерговому етапі розслідування. Це пов'язано з тим, що чим швидше слідчий отримає висновок експерта, тим раніше він довідається про особливості особи підозрюваної та зможе використати його результати не тільки при складанні обвинувального акту, але й при встановленні психологічного контакту з підозрюваною, при підготовці й проведенні слідчих (розшукових) дій (наприклад, одночасному допиті двох і більше осіб).

На те, коли потрібно призначати експертизу, вказують результати опитування слідчих. 80% проанкетованих вказали, що судово-психологічну експертизу, як показує їхній власний досвід (стаж роботи слідчих коливався від 2 до 16 років), доцільно призначати на першочерговому етапі розслідування. Причому це ж опитування показало, що результати експертизи дозволяють не тільки одержати необхідні відомості про осіб підозрюваних (60% від всіх опитаних), але й правильно кваліфікувати діяння (36%), 4% — вказали інше.

З аналізу слідчої практики видно, що більшість тяжких злочинів проти особи відбувається не у звичайному психічному стані, а при наявності підвищеної емоційної напруги. Звичайно, подібним протиправним діянням передують сварка, конфлікти, образи. Однак, з повсякденної точки зору, ті дії, які привели до трагічних наслідків, зда-

ються несуттєвими. Але для жінок, які піддаються емоціям, більше ніж чоловіки, у певних ситуаціях образа, нанесена конкретною людиною може привести до непередбачуваних наслідків. На жаль, це не завжди враховується на практиці. Тому, варто особливо уважно ставитися до аналізу подібних ситуацій вчинення злочину.

Іноді при розслідуванні вбивств або заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю слідчий потрапляє у ситуацію, коли підозрювана не пам'ятає, що відбулося або в неї була присутня часткова амнезія. Вона не може пояснити причини своїх дій і в ході розслідування з'ясовується, що вона не є агресивною особистістю. В той самий час відомо, що вона піддавалася тривалим образам чоловіків. У такій ситуації можна припустити, що діяння було вчинене в стані афекту.

Слід зазначити, що визначення тих або інших психічних станів є прерогативою фахівців експертів-психологів. Тому від слідчого в подібних ситуаціях потрібне призначення й організація даного виду експертизи. У зв'язку з цим можна рекомендувати перелік питань, які можна поставити на вирішення даного виду експертизи з метою визначення:

- чи перебувала підозрювана в момент вчинення інкримінованого їй діяння в стані фізіологічного афекту?
- чи перебувала підозрювана в момент вчинення інкримінованого їй діяння в емоційному стані (стрес, фрустрація, розгубленість і т.п.), яке могло істотно вплинути на її свідомість і психічну діяльність?
- чи могла вона точно співставити свої оборонні дії об'єктивним вимогам ситуації тощо.

Наприклад, з висновку експерта стало відомо, що підозрювана відноситься до слабого типу нервової діяльності, піддана стресам, у неї ускладнені міжособистісні контакти. А її поведінку на слідстві можна описати як замкнуту, відмовляється від дачі показань, на питання відповідає однозначно. З такими підозрюваними варто обрати наступну тактику допиту. Слідчому потрібно якнайменше говорити про те, у чому вона підозрюється. Можна заговорити з нею про дитячі роки, юність. Конкретно вести мову про ті події, які викликають позитивні емоційні хвилювання. Причому темп мови повинен бути невисоким. На цей етап встановлення контакту варто приділити стільки часу, скільки буде потрібно, щоб розговорити підозрювану. Після того як буде встановлений контакт можна переходити й до події злочину. Однак і на цьому етапі допиту варто вживати такі слова як “неприємна подія”, “те нещастя, що відбулося у вашому житті” тощо, щоб підозрювана не відчула себе “приниженою і нездолоною” і знову не замкнулася в собі.

При вирішенні організаційних питань призначення судово-психологічної експертизи при розслідуванні подібних злочинів, потрібно приділяти особливу увагу вибору експерта. Більше того, експертизу бажано проводити комісійно. Нормами нового КПК передбачена можливість призначення експертизи не тільки одному експерту, а й експертам, тобто де-факто мова йде про призначення експертизи двом чи більше експертам, що за своїм змістом носить комісійний характер. Але законом не врегульовано статусу кожного експерта та межі його окремих повноважень, порядку організації проведення таких експертиз та випадки складання ними одного чи окремих висновків. Це також стосується і випадків, коли для вирішення завдання необхідне залучення експертів з різних галузей знань, тобто проведення комплексної експертизи. Однак в новому КПК взагалі відсутні норми щодо можливості проведення таких експертиз.

При виборі експертів варто з'ясувати чи є вони фахівцями в галузі юридичної (судової) психології, чи є в них досвід проведення подібних експертиз. У випадку якщо немає експерта, що відповідає цим вимогам, потрібно шукати психолога, який би спеціалізувався в галузі психології особистості.

Необхідно відзначити, що організація даного виду експертизи вимагає значних зусиль, спрямованих на якісну підготовку матеріалів, вибір експертів, організацію їхньої діяльності й вивчення підозрюваної. При підготовці матеріалів для експертного дослідження слідчий крім матеріалів, які містяться в кримінальному провадженні може додатково представляти зразки, якими можуть виступати предмети, що характеризують психіку особи, її внутрішній світ, систему взаємин з оточенням: записки, щоденники, книги з позначками, фотографії, аудіо — і відеозапису тощо. У деяких випадках об'єктом дослідження психолога-експерта можуть стати особливості робочого місця або житла, місця події, описаного в матеріалах кримінального провадження. При такому підході результати експертизи підозрюваної значно підвищують якість розслідування, створюються умови для об'єктивного встановлення істини.

В ряді випадків необхідне призначення посмертної судово-психологічної експертизи, що допоможе слідству виявити мотиви вчинення даного діяння.

У тих випадках, коли злочин вчинений неповнолітньою, якщо їй не виповнилось 16 років, на допиті має бути присутнім педагог або психолог. На нашу думку, в цих випадках доцільна присутність саме

психолога, що спеціалізується в юридичній психології. Хоча слідчі найчастіше йдуть традиційним шляхом, запрошуючи на допит педагога з того навчального закладу, де навчається неповнолітня підозрювана.

Такий підхід малопродуктивний з двох причин. По-перше, педагог, як правило, має вже про таку ученицю уявлення, що далеко не завжди відповідає об'єктивній дійсності. По-друге, неповнолітня в присутності знайомого педагога може ще більше закритися, соромлячись вчиненого. У цій ситуації відповіді її будуть фрагментарні й небагатослівні. Психолог же під час попередньої бесіди може посприяти встановленню психологічного контакту, що допоможе слідчому отримати більш повні й правдиві показання.

Відомо, що статеве дозрівання дівчат настає раніше чим хлопчиків. І вже в 13–15 років дівчинки велику увагу (у порівнянні із хлопчиками) приділяють своїй зовнішності, протилежній статі, причому набагато старшого віку. У випадку деякого відставання в психічному розвитку непатологічного характеру, дівчинки 14–15 років можуть вчиняти крадіжки косметики, предметів жіночого туалету, різних речей. У подібних випадках також необхідне проведення судово-психологічної експертизи з метою встановлення чи відповідає рівень психічного розвитку неповнолітньої її фактичному віку; чи могла неповнолітня розуміти характер і значення вчинених дій.

У випадку участі жінки у вчиненні групових злочинів, варто з'ясувати зв'язок з іншими учасниками, її статус у даній групі. Крім того, жінка, що входить у злочинне угруповання, може перебувати в близьких, інтимних відносинах з ким-небудь із членів злочинної групи. У цьому випадку варто з'ясувати характер відносин між ними, можливу залежність жінки від чоловіка, особливий вплив чоловіка на жінку тощо.

Розслідуючи злочин, вчинений групою за участю жінки, варто призначити судово-психологічну експертизу, з метою визначення, який соціально-психологічний статус кожного члена в досліджуваній групі; у кого з членів групи найбільш виражені організаторські, лідерські якості; чи є в жінки ознаки схильності до підвищеної навіюваності; чи має вона які-небудь особистісні “слабкості” (вказати які), які є причиною конфлікту протиріч із іншими членами злочинної групи?

Поряд із психологічною експертизою при розслідуванні злочинів, вчинених жінками, у ряді випадків призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза.

У літературі відзначається, що комплексну судово психолого-психіатричну експертизу варто призначати у кожному випадку вбивства

немовляти власною матір'ю. При цьому виділяються такі види кваліфікації психічного стану матері, яка вчинила вбивство новонародженої дитини:

психологічні розлади, що обумовлюють нездатність підозрюваної усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними; емоційна напруженість, виникнення й розвиток якої обумовлене ситуацією, що психотравмує, виявляється істотний вплив на свідомість і поведінку підозрюваної; психічні здорові матері, підозрювані в убивстві новонародженої дитини.

Складною проблемою є визначення наявності психотравмуючої ситуації, коли на психіку жінки негативно впливають ті або інші обставини. Тому для того, щоб вирішити завдання даного виду психолого-психіатричної експертизи — оцінки ступеня вираженості емоційного стану, виникнення й розвиток якого викликано психотравмуючим впливом, слідчому необхідно з'ясувати психотравмуючий характер ситуації.

Так, наприклад, вимога особи позбутися майбутньої дитини буде дуже травмуючим фактором для вагітної жінки, яка бажає народити й виховати дитину. Таж вимога для жінки, що страждає алкоголізмом може бути нейтральною обставиною або підкріпленням власної позиції. Емоційна напруженість, як свідчить експертна практика, виникає, як правило, задовго до пологів. Зокрема, якщо вагітність наступила в результаті зґвалтування, поза шлюбом або якщо батько майбутньої дитини відмовляється підтримувати відносини з жінкою [4, с. 28–30].

У ряді випадків жінки вчиняють вбивство немовляти, не перебуваючи в стані емоційної напруженості, викликаній психотравмуючою ситуацією. У них відсутні ознаки якого-небудь психічного розладу й тому, злочин вчиняється цілеспрямовано без яких-небудь порушень свідомості. Рішення приймається в цих випадках задовго до пологів усвідомлено під впливом, як правило, або побутових причин, матеріальних ускладнень або небажання мати дитини поза шлюбом тощо.

Проведений аналіз слідчої й судової практики показав, що в жінок, які вчинили злочин проти особи, кількісно переважає група так званих межових станів. Тобто для жінок, які вчинили злочин проти особи, що не виключає психічний стан осудності, характерні не психічні хвороби, а психічні недоліки. Необхідно відзначити, що слідчі при призначенні судово-психіатричної експертизи зазнають труднощів у виявленні підстав для призначень даного роду експертиз, прибігають до інших форм використання психіатричних знань. Але при цьому необхідно

пам'ятати, що питання здатності підозрюваної усвідомлювати свої дії або керувати ними в момент інкримінованого діяння може бути вирішене тільки за допомогою експертизи.

Слідчий може прагнути встановити обставини, більш простим способом, уникаючи призначення експертизи, але це спрощення може обернутися юридичними ускладненнями й викликати юридичну помилку. Тому недопустимо змішувати надання консультацій з експертизою. Використання психіатричних знань на досудовому слідстві при розслідуванні злочинів, вчинених жінками, можливо й у таких формах як допит експерта, видача довідок зі спеціальних психіатричних питань і допит обізнаних у психіатрії свідків.

Підводячи підсумки розгляду питань використання спеціальних знань слід зазначити, що вони часто використовуються також при таких слідчих діях як огляд місця події, огляд трупа на місці події. При розслідуванні злочинів, вчинених жінками можуть використовуватися спеціальні знання не тільки в галузі психології, психіатрії, медицини, але й в інших галузях наукового знання.

Список використаної літератури

1. *Абрамова В.М.* Альбом схем із судово-почеркознавчої експертизи: навчальний посібник / В.М. Абрамова, О.О. Садченко, Є.Ю. Свобода. — К.: Вид. Паливода А.В., 2003. — 120 с.
2. *Белкин Р.С.* Тактика следственных действий / Р.С. Белкин, Е.М. Лившиц. — М.: Новый Юрист, 1997. — 192 с.
3. Криміналістика: посібн. / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Російська. — М., 2000. — С. 398.
4. *Сафуанов Ф.* Експертиза психічного стану матері, обвинувачуваної в убивстві новонародженої дитини / Ф. Сафуанов // Російська юстиція — М., 1998. — № 3. — С. 29–30.

Резюме

В статье исследованы потребности использования специальных знаний в процессе расследования преступлений, совершенных женщинами. Сделан анализ особенностей назначения судебно-психологической и судебно-психиатрической экспертиз.

Summary

This article contains the researches of needs in using special knowledge in the process of investigating crimes, made by female. Here is the analysis of special features of the assignment forensic psychological and forensic psychiatric examinations.